

Kánon – literární, nebo textový?

KAREN GAMMELGAARD

Kánon může existovat z různých důvodů. V éře globalizace je jedním z velmi závažných ten, že kánon poskytuje každému národu možnost uvažovat sám o sobě. Národní kánon máme proto, abychom jako specifická národní entita upevňovali a rozvíjeli naši identitu, naše kořeny a naše dějiny.

Hlavním účelem tohoto referátu je nabídnout námět k diskusi o tom, co má být v českém kánonu. Navrhuji, aby se kánon nechápal úzce jako kánon literární, nýbrž široce jako kánon textový. Argumenty pro to budu nejprve hledat v diskusích o kánonu v Dánsku, potom ale především v bližší definici pojmů „text“ a „důležitý text“, jak jsme s nimi pracovali při sestavování mini-kánonu českých textů na Univerzitě v Oslo.

Dánská diskuse

Motivace národní sebereflexe je zřejmá v diskusích o kánonu, probíhajících nyní v Dánsku. V této skandinávské zemi je zájem o kánon do značné míry motivován starostmi o čím dál mezinárodnější mladší generaci, která se lépe vyzná v mezinárodní pop-kultuře než v dánské literatuře.

K tomu přistupuje ohled na přistěhovalce. Existuje obava, že se dost dobře neintegrují do společnosti právě kvůli špatným jazykovým znalostem a neznalostem těch literárních textů, jež tvoří základ dnešního dánství. Motivací pro diskusi je tedy také úvaha, že pro fungování Dánska jako jednotné společnosti i v budoucnu je třeba, aby všichni její členové znali určitý textový korpus. Je politicky důležité, aby i noví Dánové znali výběr důležitých dánských textů.

Z těchto diskusí je patrné, že kánon může sloužit nejenom příslušníkům daného jazykového a národního společenství, ale i těm, kteří by měli toto společenství znát. To je pro nás, učitele

české literatury, důležitý poznatek. Národní kánon se totiž může podobat výběru textů, jež dáváme studentům během jejich studia číst.

Dánská diskuse o literárním kánonu vyvolala ve veřejnosti také diskuse o kánonech jiných kulturních aktivit. Ministr kultury jmenoval sedm komisí s úkolem vypracovat další kánony, a to z těchto disciplín: výtvarné umění, architektura, design a užité umění, film, scénické umění, hudba a literatura. Mají vybrat po dvanácti dílech, která ve zvlášť velké míře poskytují umělecké zážitky stále novým generacím.¹

Iniciativa ministra kultury má obrovský ohlas – reakce se pohybují od jásavého souhlasu až po zcela odmítavý postoj. Objevily se obavy, že kánony nebudou fungovat jako motor integrace, nýbrž budou prostředkem k větší sociální diferenciaci jak mezi rodilými Dány a přistěhovalci, tak i mezi vzdělanými a méně vzdělanými vrstvami společnosti. Někteří účastníci veřejné diskuse se i bojí, že ministerstvem kanonizovaná díla jejich vznešený status umrtví.

Bylo by určité zajímavé mít podobné diskuse o kánonech literárních i mimoliterárních v České republice. Patřil by například Karlův most do kánonu českých architektonických děl? Anebo Dvořákova *Novosvětská symfonie* do kánonu hudebního? Jak vybrat mezi *Koljou* a *Tmavomodrým světem* do případného kánonu českých filmů? Takové úvahy nepatří přímo do diskuse literárněvědné. Nabízejí ale perspektivy i pro diskusi o kánonu literárním.

Český mini-kánon na Univerzitě v Oslo

Zde se však zaměřím na texty verbální, na konkrétní výběr textů, které na Univerzitě v Oslo probíráme se studenty češtiny.² Právě protože texty fungují jako součást studia českého jazyka, sestavuje se náš mini-kánon jen z textů verbálních. Je ovšem třeba zdůraznit, že verbální znakový systém – jazyk – není jediný, který používáme,

1] Viz internetová stránka Ministerstva kultury Dánska věnovaná této problematice: <http://www.kum.dk/default.asp> [přístup 2006–06–30].

2] <http://www.hf.uio.no/east/cz/pensumtekster.html> [přístup 2006–06–30]

když tvoříme text. Skoro všechny texty sestávají z více znakových systémů, jednoduchým příkladem této multimodálnosti je ilustrace k psanému textu (Daneš 1995). V mini-kánonu na Univerzitě v Oslo jsou jenom texty, které mají jasnou převahu verbálního znakového systému.

V tomto příspěvku poukážu jen na texty označené na naší internetové stránce zkratkou TSJ1120. Patří do jednoho kurzu a tvoří tak jenom menší část celého mini-kánonu. Jsou určeny studentům druhého semestru, a proto musí být jazykově přístupné, tj. musí být přibližně z doby po Dobrovském. Dále často pracujeme s úryvky.

Texty jsou seřazeny chronologicky a jsou rozděleny podle žánrů. Z krásné literatury (norsky skjønnlitteratur) je zastoupena próza, poezie a drama. Hned první jsou však v mini-kánonu texty neliterární, pro ně existuje ve skandinávských jazycích vžitý termín sakprosa, doslovně „věcná próza“. Právě na vysvětlení jejich pozice v kánonu se zde budu soustředit.

O výběru jednotlivých titulů se dá ovšem diskutovat. Diskuse je dokonce nutná. Textový korpus každého národa neustále roste a rozvíjí se, a proto se mění i kánon. Zde mi ale jde o princip: jak vybrat texty do kánonu a jak funguje pro studenty kánon sestavený z literárních i neliterárních textů?

Text

Co se týče teoretických problémů kánonu, do něhož se vejdu oba typy textů, budu vycházet z teorie textu, kterou používáme ve vědeckém týmu „Tekst/Historie“ (Text/Dějiny) na Univerzitě v Oslo.³ Teorie je mimo jiné inspirována pracemi pražské školy.

Různí autoři text definují různě. V týmu Tekst/Historie jej chápeme především jako jev sociální, kulturní a sémiotický. Naše krátká definice zní: „Text je způsob, jakým v nějak ohraničené kultuře tvoříme sociálně přístupný smysl“ (Berge 2002: 4). Tato definice textu stojí v protikladu k teoriím, pokládajícím text spíš

3] Viz internetová stránka skupiny: <http://hf.uio.no/forskningsprojekter/teksthistorie/> [přístup 2006-06-30].

za jev individuálně-psychologický a kognitivní. Čerpáme z kulturní sémiotiky Jurije Lotmana a ze sociální sémiotiky Michaela Hallidaye (Lotman 1990, Martin 1992). Obě tradice vidí jednotlivý text v komplexním vztahu k realitě a ke společnosti.

V našem teoretickém rámci podtrhujeme konvenčnost každé textové promluvy. Žádný artefakt verbální ani neverbální nelze uznávat za text – tj. za platnou a smysluplnou promluvu –, pokud mu chybí kulturní kontext. Ten jednak přidává artefaktu konvenčně určenou funkci (nebo více funkcí), jednak uznává kód, který artefakt činí smysluplným. V případě českého mini-kánonu je tímto kódem český jazyk.

Kontextové faktory, konstituující promluvu jako text, jsou velmi různorodé. Můžeme je seskupit do čtyř hlavních kategorií: 1. *normy*, a to jak pro produkci, tak pro recepci textu, 2. *operace* neboli *postupy*, které umožňují individuální a inovativní rysy a vlastnosti promluvy, 3. *materiální podmínky* textové produkce, 4. *sociální principy*, například úroveň vzdělanosti dané společnosti a její sociální rozvrstvení. Žádný text nedává bez těchto kontextových souvislostí smysl. Recipročně platí, že každá jednotlivá textová promluva udržuje, modifikuje a transformuje celkovou textovou kulturu daného národního a jazykového společenství.

Text tedy chápeme jako jev velmi silně určený svými kontexty, svou kulturou. Stejně tak chápeme i kulturu jako do velké míry podmíněnou svými texty a v živé interakci s nimi. Nemůžeme poznat kulturu žádné společnosti, neznáme-li její texty.

Z důležitosti, již přikládáme kontextovým faktorům, vyplývá, že hranice mezi texty literárními a neliterárními považujeme za historicky proměnlivé. Kontexty se neustále mění, a proto se mění i naše představy o tom, co patří do říše literatury.

To je ovšem způsob myšlení pražské školy dobře známý. Velmi jasně to vysvětluje z přesvědčení o tom, že korpus textů s dominantní estetickou funkcí není jednou provždy daný. Že se jeho hranice naopak neustále přeskupují, vyjádřil Felix Vodička takto: „Může se stát, že dílo, které mělo funkci sdělovací jako dominantní, má takové vlastnosti, že se stávají předmětem estetického vnímání [...] nebo opačně, že dílo, jež mělo estetickou funkci, průběhem

doby v nových souvislostech literární této funkce pozbylo, respektive není již pociťována“ (Vodička 1998: 19).

V této souvislosti je třeba podotknout, že pražská škola nebyla proti vědecké práci s neliterárními texty. Teorie Bohuslava Havrána o rozvrstvení spisovného jazyka a o funkčních stylech se dají pojímat právě jako výzva k tomu, aby se jazykovědci a literární vědci věnovali i textům neliterárním (Havránek 1932). Stejně tak rozebíral Jan Mukařovský Masarykovy projevy a dal tak příklad vědecké otevřenosti vůči textům neliterárním (Mukařovský 1948).

K takové otevřenosti patří i pozornost k jednotlivým žánrům věcné prózy. Zkoumání problematiky žánrů postoupilo nejdále u literárních děl, avšak i texty neliterární mají svá žánrová pravidla. Transformace toho, co není textem, do textu vyžaduje totiž určité sémiotické postupy. Ty jsou vždy konvenční, řídí se podle toho, jakou funkci textu očekáváme (Miller 1984). V souladu s nimi vyvstávají žánry a s nimi i pravidla organizace jednotlivých textů patřících k žánru (Lotman 1990: 222).

Právě vzhledem k této konvenčnosti je důležité číst kánon s vědomím historické posloupnosti. Neznáme-li konvenci, nepoznáme ani inovaci. Proto ve vyučování češtiny na Univerzitě v Oslo probíráme texty podle historických dob. V jedné lekci čteme například Čapkovy *Hovory s TGM* (1928–1935) hned vedle básně *Září* (1918) Karla Tomana.

Pro rozdíly a shody mezi texty literárními a neliterárními můžeme hledat teoretické opory opět v myšlenkách pražské školy. Miroslav Červenka a Milan Jankovič rozebírají efekt výběru prvků do textů různých funkčních stylů a dospívají k závěru, že úplně svobodný výběr je možný jen v textech s dominantní estetickou funkcí (Červenka – Jankovič 1990). Pro texty s dominantní sdělovací funkcí je naopak paradigma, z něhož lze prvky vybrat, velice omezené. Přes tento důležitý jakostní rozdíl mezi texty estetickými a neestetickými je ale zároveň jasné, že zůstává fundamentální kategorie text. Text je textem nehledě na to, do jaké míry dominuje estetická funkce. Jak literární, tak i neliterární texty jsou sémiotické konstrukce, nabízejí možnost spoluutvářet smysl.

Obrovský rozdíl mezi estetickými a neestetickými druhy textů ovšem zůstává v referenčnosti. Pokud chceme, aby se studenti zabývali také texty bez dominantní estetické funkce, musíme jim vysvětlit, že se estetický text staví ke skutečnosti jinak než text sdělovací, jak na to upozornil Mukařovský: „jakožto autonomní znak nevstupuje umělecké dílo jednotlivými svými částmi v závazný vztah ke skutečnosti, kterou zobrazuje (sděluje) pomocí svého tématu, ale teprve *jako celek* může v povědomí vnímatelově navázat vztah ke kterémukoli zážitku nebo komplexu zážitků vnímatelových [...] To je třeba zdůraznit zejména na rozdíl od znaků sdělovacích [...], kde každá část, každá dílčí jednotka může být verifikována na skutečnost, ke které poukazuje“ (Mukařovský 2000: 359–360).

I přes tento rozdíl platí, že jak sdělovací, tak literární texty se píšou a čtou za určitých historických a materiálních podmínek. A právě tyto kontextové faktory si zaslouží více pozornosti také v diskusi o kánonu.

Studium materiálních podmínek textu dostává v posledních letech rychlý spád zejména v angloamerické *book history* (Finkelstein – McCleery 2002). Tato tradice se zajímá o znakový systém, který se váže k materiálnosti textu, k artefaktu. Také pražská škola ví, že každý text má své hmatatelné a smyslové dimenze (Červenka 1996). Málo ovšem pracovala s tím, jaké má tato materiálnost ekonomické a společenské dopady, a to jak pro ty, kteří text píšou, reprodukují a distribuují, tak pro ty, kteří ho čtou.

S materiálností textů má mini-kánon na Univerzitě v Oslo potíže. Tím, že jsou všechny texty na internetu, ztrácejí svoji specifickou původní materiálnost. To je další kompromis, způsobený konkrétní didaktickou funkcí mini-kánonu. Problematika je ovšem společná například i pro školní antologii kanonických textů.

Důležitý text

Také důležitost se dá definovat různě. Vzhledem k mini-kánonu jsme za důležité považovali hlavně tři druhy textů (některé texty ovšem spadají do dvou nebo do všech tří kategorií důležitosti najednou anebo se pohybují napříč kategoriemi v souladu s tím, jak se mění kontextové faktory):

1. Texty, které mají význam pro to, aby se Češi sami poznali a sami sobě rozuměli. Většinou jde o texty explicitně tematizující českou identitu, české kořeny a české dějiny, usilující dát dějinným událostem smysl. Sem v našem výběru patří například Tylova národní hymna, báseň Svatopluka Čecha, esej Mileny Jesenské, básně Josefa Hory, Františka Halase, Jaroslava Seiferta a Jáchyma Topola nebo Havlův projev na Nový rok 1990.

2. Texty s rétorickým účinkem, neboli texty, jež můžeme označit za performativní řečové akty. V mini-kánonu k nim patří třeba Gottwaldův projev v únoru roku 1948 a základní dokument Charty 77, tedy především texty neliterární, není ale vůbec vyloučeno, že i literární text může mít rétorický účinek.

3. Texty, které jsou s to stále znovu vytvářet smysl, s Mukařovským je můžeme nazvat texty s „nezávislou estetickou hodnotou“, tj. texty neschopné se poddávající doslovné interpretaci ze stanoviska obecně přijatého systému hodnot určité doby a určitého prostředí (Mukařovský 2000: 146).

K textům s nezávislou estetickou hodnotou patří v mini-kánonu třeba Máchova báseň Noc, Čapkova povídka Tajemství písma, Seifertova báseň Počítadlo lásky a dopis Boženy Němcové. Všechny nám znovu a znovu – a pokaždé trochu jinak – nabízejí smysl toho, co to je být člověkem ve světě. Otevírají tak i norským studentům pokaždé něco nového.

Při používání takových kanonických textů nám jde o dvě věci. Jednak musíme pobízet studenty k tomu, aby se odvážili sami utvořit smysl těchto textů a neopakovali mechanicky výklad učitele. Musíme podtrhnout, že text vybízí, aby si třeba i současný norský čtenář konstruoval jeho smysl. Dále jde o to ukázat, jak je tento smysl vybudován specifickou jazykovou strukturou češtiny. Zde jsme u kořenů toho, proč jsou tyto texty důležité právě pro kánon český a proč je musíme číst v originále. Jeden příklad významu jazykového originálu máme v Holanově básni Vltava v roce 1946, kde vystupuje dítě, jež o sobě říká „Já jsem bylo v koncentráku“. Pokaždé, když tuto báseň probíráme, nastane krásný okamžik, kdy studentům dochází, že Holan zde používá jazyk způsobem, který je vlastně mimo strukturu češtiny – a proto současně češtinu osvětluje.

Závěr

Dosavadní zkušenosti z vyučování mini-kánonu ukazují, že právě kvůli zastoupení věcné prózy získávají studenti cenné znalosti o české identitě, kořenech a dějinách. Rozhodujícím činitelem je zde to, že je získají podrobnou prací s texty, českou společnost tedy poznávají jaksi zevnitř textu.

Navíc díky tomu, že jsou všechny texty prezentovány jako by na stejné úrovni, naučí se studenti vidět text jako text. Jak známo, texty jsou často jaksi průhledné, pokud v nich není dominantní estetická funkce. Nevšímáme si takových textů, protože jejich prostředky a struktury jsou zautomatizované. Čtenáři našeho mini-kánonu získávají myslím pochopení pro text jako svébytný fenomén. Pochopí, že texty mohou svět pozměnit a že jsou mocnými prostředky k tomu, abychom si ve světě tvořili smysl.

Není však problémem to, že náš mini-kánon neklade dost velký důraz na svébytnost literatury?

Pokud to počítáme kvantitativně, asi polovina mini-kánonu je literární. Ve srovnání s tím, že krásná literatura tvoří jen asi 15 % všech psaných textů, které Čech denně průměrně přečte, je to část poměrně velká (Koček – Kopřivová – Kučera 2000: 16–18), ve srovnání s kánonem čistě literárním je to však část malá. Nicméně právě tato literární část mini-kánonu dělá na studenty daleko hlubší dojem, než tomu bylo dříve, když byla celá naše povinná četba výlučně literární.

Paradoxně chci proto tvrdit, že se naši studenti právě tím, že čtou také texty neliterární, naučí oceňovat krásnou literaturu. Právě tím, že poznávají také neliterární texty, si uvědomují, že texty s nezávislou estetickou hodnotou jsou opravdu obzvlášť cenné.

Do českého národního kánonu by se tedy měly zařadit i texty neliterární, pokud mají performativní charakter anebo pokud tematizují českou identitu, kořeny a dějiny. Takový kánon může sloužit také zájemcům o českou kulturu v zahraničí. Včlenění neliterárních textů do kánonu naprosto neznamená, že se kvality estetických textů podceňují. Spíše se jasněji profilují.

Pro nás, literárněvědné bohemisty, by rozšíření korpusu textů, s nimiž pracujeme, znamenalo, že se otevřeme vůči textovému korpusu daleko většímu, než je ten dosud studovaný. Mělo by to také znamenat, že si uvědomujeme, jakou kompetenci jsme získali svou prací s texty literárními.

Literatura

BERGE, Kjell Lars

2002 *Om tekstbegrebet. Handout. Lingvistisk forum Oslo. 10. 04. 2002*

ČERVENKA, Miroslav

1996 Literární artefakt, in M. Č.: *Oblehání zevnitř* (Praha: Torst), s. 40–78

ČERVENKA, Miroslav – JANKOVIČ, Milan

1990 Dva příspěvky k předmětu individuální stylistiky v literatuře, *Česká literatura*, č. 3, s. 212–234

DANEŠ, František

1995 Text a jeho ilustrace, *Slovo a slovesnost*, č. 3, s. 174–189

FINKELSTEIN, David – McCLEERY, Alistair (edd.)

2002 *The Book History Reader* (London–New York: Routledge)

HAVRÁNEK, Bohuslav

1932 Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in *Spisovná čeština a jazyková kultura*, edd. B. Havránek, M. Weingart (Praha: Melantrich), s. 32–84

KOČEK, Jan – KOPŘIVOVÁ, Marie – KUČERA, Karel (edd.)

2002 *Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele* (Praha: FF UK)

LOTMAN, Jurij Michajlovič

1990 *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture* (London: Tauris)

MARTIN, Jim

1992 *English Text. System and Structure* (Amsterdam: Benjamins)

MILLER, Carol

1984 Genre as Social Action, *Quarterly Journal of Speech* 70, s. 151–167

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1948 Masaryk jako stylist, in J. M.: *Kapitoly z české poetiky 2* (Praha: Svoboda), s. 422–446

2000 Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty, in J. M.:
Studie 1 (Brno: Host), s. 81–148
2000 Záměrnost a nezáměrnost v umění, in J. M.: *Studie 1* (Brno: Host),
s. 353–388

VODIČKA, Felix

1998 Literární historie, její problémy a úkoly, in F. V.: *Struktura vývoje*
(Praha: Dauphin), s. 17–77

Prof. Dr. art. Karen Gammelgaard, Universitetet i Oslo